Beschrijving van het 'Kraaipancomplex': Kraaipanstraat 2-38, 40-48, 1-51, 53-61; De La Reijstraat 18-24, 28-42, 17-23, 25-39; Albert Luthulistraat 1-41; Vaalrivierstraat 11, 13-23; Schalk Burgerstraat 2-140, 45-131; Transvaalkade 79-83, 84-102, 103-108; Transvaalstraat 131-143; Cronjéstraat 2-6, 8-12; Colensostraat 1-25, 2-28

Datum: 20 februari 2017 (geactualiseerd 27 oktober 2025)
Auteur: Coert Peter Krabbe, Lisa Constant
Bezoekdatum: 13 februari 2017, 18 juli 2025

Architect: J. Gratama (1877-1947), G. Versteeg (1856-1938), H.P. Berlage (1856-1934)
Ontwerp- en bouwjaren:
Fase 1: ontwerp 1916-1919 / bouw 1920-1923
Fase 2: 1926-1927 / bouw 1931
Fase 3: bouw 1929-1931
Fase 4: 1933-1936

Opmerking
Deze beschrijving van de Kraaipanbuurt is door Monumenten en Archeologie (MenA) gemaakt in het kader van de aanwijzingsprocedure tot gemeentelijk monument. Het complex is aan het eind van de twintigste eeuw geselecteerd als rijksmonument. Aanwijzing vond echter niet plaats in verband met de huurproblematiek van de sociale woningbouw in Amsterdam.
Op verzoek van het stadsdeel (d.d. 26 februari 2024) is door Monumenten en Archeologie in 2025 de beschrijving uit 2007 geactualiseerd.

Stedenbouwkundige context
Het Kraaipancomplex, aan het begin van de twintigste eeuw gebouwd als sociale woningbouw, maakt deel uit van de Transvaalbuurt (ook wel bekend als de Afrikaanderbuurt) in Amsterdam-Oost. Deze buurt vormt de overgang tussen de Oosterparkbuurt en de zuidelijker gelegen Watergraafsmeer. De Oosterparkbuurt kwam tot stand op basis van een uitbreidingsplan uit 1875-1876, terwijl de Watergraafsmeer tot 1921 een onafhankelijke gemeente vormde en daarna werd opgenomen in de Amsterdamse uitbreidingsgolf. Nog altijd wijst de langs de zuidzijde van de Transvaalbuurt gelegen Ringvaart op de oude grens tussen de hoofdstad en de Watergraafsmeerpolder.
Het gebied van de Transvaalbuurt maakte deel uit van de Overamstelse Polder en behoorde al voor de annexaties van 1921 tot het hoofdstedelijke grondgebied. De wijk werd vanaf 1903 aangelegd naar plannen van architect H.P. Berlage en vormde een eerste aanzet voor de Gordel 1920-1940 die als een ring rondom de negentiende-eeuwse schil van Amsterdam kwam te liggen. Op de straten van voor de prestedelijke periode nabij de Ringvaart, zoals de Transvaalkade, werden de straten in het meest zuidelijke deel van de Transvaalbuurt aangetakt. In de overige opzet van de buurt gaf H.P. Berlage – net als in zijn latere Plan Zuid uit 1915-1917 – een antwoord op de vraag hoe men functioneel en esthetisch een stadsuitbreiding moest ontwerpen. Het is dan ook in de ware zin van het woord 'stadsbouwkunst'. Karakteristiek voor het plan is de samenhang tussen de hiërarchische en in hoofdzaak bloksgewijze stedenbouwkundige opzet van hoofdassen en secundaire straten, de architectuur van de straatwanden en de aandacht voor in het oog vallende accenten.
Dit blijkt bijvoorbeeld uit de opzet van de Schalk Burgerstraat, de verkeersader die het Kraaipancomplex in noord-zuidrichting doorsnijdt. Het intiemere karakter van het complex manifesteert zich in de

secundaire straten, de aaneenschakeling van pleintjes, de aanwezigheid van voortuintjes alsook de bebouwing aan de Transvaalkade.
Het Kraaipancomplex wordt begrensd door de Transvaalkade, Cronjéstraat, Albert Luthulistraat, Krugerstraat en Vaalrivierstraat en wordt, afgezien van de Schalk Burgerstraat, in noord-zuidrichting doorsneden door de De la Reijstraat en in oost-westrichting door de Kraaipanstraat en Colensostraat.

Gebouwtype en bouwgeschiedenis in hoofdlijnen
Het Kraaipancomplex vormt een groot woningbouwcomplex, in feite een wijkje bestaande uit verscheidene losse bouwdelen. Het kwam tot stand op basis van een stedenbouwkundig plan van H.P. Berlage. Voor de architectonische uitwerking van het complex ging Berlage een samenwerkingsverband aan met J. Gratama en G. Versteeg, waarbij Gratama zich zou ontpoppen als de hoofdontwerper (de andere twee architecten hadden een adviserende rol). Kenmerkend voor het complex is een kern van laagbouw met een uitgesproken dorps (of kleinstedelijk) karakter, omgeven door hogere bebouwing (dergelijke grootstedelijke bebouwing is ook toegepast aan de Schalk Burgerstraat).
De laagbouw bestaat uit onder- en bovenwoningen en is opgebouwd uit begane grond, verdieping en zolder onder een mansardekap evenwijdig aan de straat. De hoge bebouwing is opgebouwd uit begane grond, drie verdiepingen en een zolderverdieping onder een plat dak. De straatwanden aan de Schalk Burgerstraat bevatten poortachtige doorgangen, die twee straten ontsluiten (respectievelijk de Kraaipanstraat en de Colensostraat) welke de ruggengraat van het complex vormen.

Het oorspronkelijke ontwerp van Gratama, Versteeg en Berlage stamt uit 1916-1919, maar daarna volgden meerdere ontwerpstadia en bouwfasen. De eerste fase kwam in 1920-1923 gereed. Het ontwerp voor de tweede stamt uit 1926-1927 en kwam in 1931 gereed. In de derde en vierde bouwfase (respectievelijk 1929-1931 en circa 1933-1936) is in de ontwerpen van Gratama cum suis door de Gemeentelijke Woningdienst een versobering doorgevoerd die leidde tot een zekere schraalheid. Deze bouwfasen aan de westzijde (nabij het Afrikanerplein) behoren niet tot de voor bescherming aangemerkte delen. Dit geldt niet voor de oneven zijde van de Schalk Burgerstraat (nummers 45-131): deze straatwand behoort weliswaar tot een latere fase maar is beschermenswaardig vanwege het stedenbouwkundig belang ervan.

De woningen ondergingen in de twintigste eeuw een aantal veranderingen. Zo is vóór 1986 een substantieel deel van de houten kozijnen van het complex vervangen door nieuwe exemplaren (ook van hout). De dakpannen zijn tevens vernieuwd. In 1986 vond een ingrijpende renovatie van het complex plaats. De plattegronden van de woningen werden gewijzigd, maar wel met respect voor de oorspronkelijke opzet. De verschijningsvorm van het complex onderging een aantal wijzigingen: er werden kunststofframen in bestaande kozijnen aangebracht, de buitendeuren vernieuwd en de luifels boven de deuren verwijderd. Verscheidene bakstenen onderdelen, waaronder balkons, zijn vervangen (waarbij het siermetselwerk niet is teruggebracht). De zichtbepalende dakkapellen werden vervangen door veluxramen en de terrassen op de hoeken van de laagbouw voorzien van grof gedetailleerde hekwerken. Ook is het baksteenwerk van enkele trapgevels vernieuwd. Voor het exterieur werd een kleurstelling bepaald die niet was gestoeld op historisch onderzoek.

Architectonische verschijningsvorm
Exterieur
Het complex is in rode baksteen gerealiseerd (op een paar plaatsen afgewisseld met gele baksteen). Gratama voorzag de laagbouw van hoge daken met rode pannen, de hoogbouw van platte daken. De achtergevels kregen tevens een zorgvuldige architectonische vormgeving. Op enkele hoeken van de laagbouw bevinden zich terrassen.
De hoge bebouwing is opgevat als strakke baksteenarchitectuur, die vaker voorkomt in de sociale woningbouw uit die tijd, met langgerekte, als een geheel vormgegeven gevelwanden. De gevels zijn verlevendigd door stedenbouwkundige accenten (op de hoeken en boven de poorten), architectonische versieringen zoals siermetselwerk en reliëf in de gevels (balkons, erkers, risalieten van de gemeenschappelijke trappenhuizen). Noemenswaardig is ook de poort aan de Schalk Burgstraat die

toegang geeft tot de Kraaipanstraat die een belangrijk stedenbouwkundig en architectonisch element vormt. Oorspronkelijk was de poort verrijkt met sculpturen (zie de fotoreeks).
De laagbouw ontwierp Gratama in een traditionalistische vormgeving. Dat blijkt uit de toepassing van trapgevels en de bewust nagestreefde schilderachtigheid door de toepassing van erkers en reliëf. De keuze voor trapgevels was om de laagbouw te laten harmoniëren met het horizontale en verticale lijnenspel van de hoogbouw. Trapgevels zijn immers ook opgebouwd uit horizontale en verticale lijnen. 'Een schuine toplijn zou hier te veel er uitvallen', aldus de architect.

Interieur
Slechts enkele interieurs van het complex konden (in 2017) worden bekeken (Kraaipanstraat 27, Colensostraat 3). De hoofdopzet van de woningen is deels bewaard gebleven (bij twintigste-eeuwse renovaties zijn de plattegronden aangepast). Oorspronkelijke interieurafwerkingen zijn in de bezochte woningen niet aangetroffen. Het is niet aannemelijk dat monumentale afwerkingen in andere woningen wel bewaard zijn gebleven.

Cultuurhistorische context
Jan Gratama studeerde Bouwkunde aan de Polytechnische School in Delft. Na diverse banen als tekenaar en docent ging Gratama vanaf 1914 als architect samenwerken met stedenbouwkundige en architect Gerrit Versteeg. Gratama was in zijn loopbaan onder meer secretaris van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, voorzitter van het genootschap Architectura et Amicitia en publicist voor het *Bouwkundig Weekblad*. Vanaf 1943 was Gratama onderdeel van het College van B&W als wethouder Volkshuisvesting. Gratama is met name bekend om zijn ontwerpen voor woningbouwblokken in Betondorp, de Olympiabuurt en de Transvaalbuurt waar zich zijn bekendste project uit zijn oeuvre bevindt, het Kraaipancomplex.

Een hoofdkenmerk van het Kraaipancomplex is de combinatie van laagbouw en hoge bebouwing. Gratama maakte in een artikel in het *Bouwkundig Weekblad* de vergelijking met 'een stadje, omgeven door zware vestingmuren'. Een dergelijke opzet is in die tijd vaker toegepast, bijvoorbeeld in het Harmoniehof (J.C. van Epen) en het Coöperatiehof (P.L. Kramer), beide in Zuid. Net als genoemde complexen en uiteraard de woonblokken van Michel de Klerk in de Spaardammer- en Burgemeester Tellegenbuurt behoort de Kraaipanbuurt – althans het deel waarop deze registeromschrijving betrekking heeft – tot de hoogtepunten van de door de woningbouwverenigingen gerealiseerde sociale woningbouw uit het begin van de twintigste eeuw. Inmiddels is een deel van het woningbestand aan particulieren verkocht.
Een belangrijke rol was weggelegd voor kleur in de gevelarchitectuur. Gratama: 'Zoowel bij hoogbouw als bij laagbouw is gestreefd naar eenige beweeglijkheid en kleurigheid in het aspect. Het valt niet te ontkennen dat in het algemeen de arbeidersbuurten een dor en eentonig aanzien hebben. Het lijkt ons een eerste plicht, vroolijke arbeiderswoningen te maken'. Door een uitgekiend kleurgebruik wist Gratama de ritmiek van de gevels te versterken. Kleur vormde tevens een samenbindend element van de afzonderlijke onderdelen.

In het *Bouwkundig Weekblad* gaat Gratama uitgebreid in op het kleurgebruik: 'Het complex wordt gebouwd van roode Waalsteen; de daken worden gedekt met roode pannen. In de trappartijen van den hoogbouw zijn de trapramen door een breed lint van roode en geele steen verbonden. Verder wordt zwarte, bruine en gele siersteen gebruikt. Het kozijnhout is gebroken wit, het raamhout geel. De beplanking in de erkers is okergeel; de voordeuren zijn donkergroen met lichtgroen. Het verfwerk afgezet met zwart, groen of rood'.

De Transvaalbuurt was een typische wijk voor arbeiders en lagere middenstand. Tot aan de Tweede Wereldoorlog woonden in het Kraaipancomplex relatief veel joodse gezinnen, met in de buurt de Talmoed Thoraschool, gelegen op Kraaipanstraat 60. Tijdens de oorlog werd het overgrote merendeel van de Joodse bewoners opgepakt, met name tijdens een razzia op 20 juni 1943. Vrijwel niemand van hen overleefde de vernietigingskampen.

Conclusie/ concept registeromschrijving

Stedenbouwkundige waarden
Het Kraaipancomplex is *stedenbouwkundig van eminent belang*. Met name de wijze waarop de architectuur de stedenbouwkundige ruimte vormgeeft en de afwisseling van de grootstedelijke straatwanden met de intieme binnenstraten en pleinen zijn van hoge *stedenbouwkundige waarde.* Het complex vormt in die zin een vingeroefening voor Berlages Plan Zuid, het stedenbouwkundige meesterwerk dat van internationaal belang is.

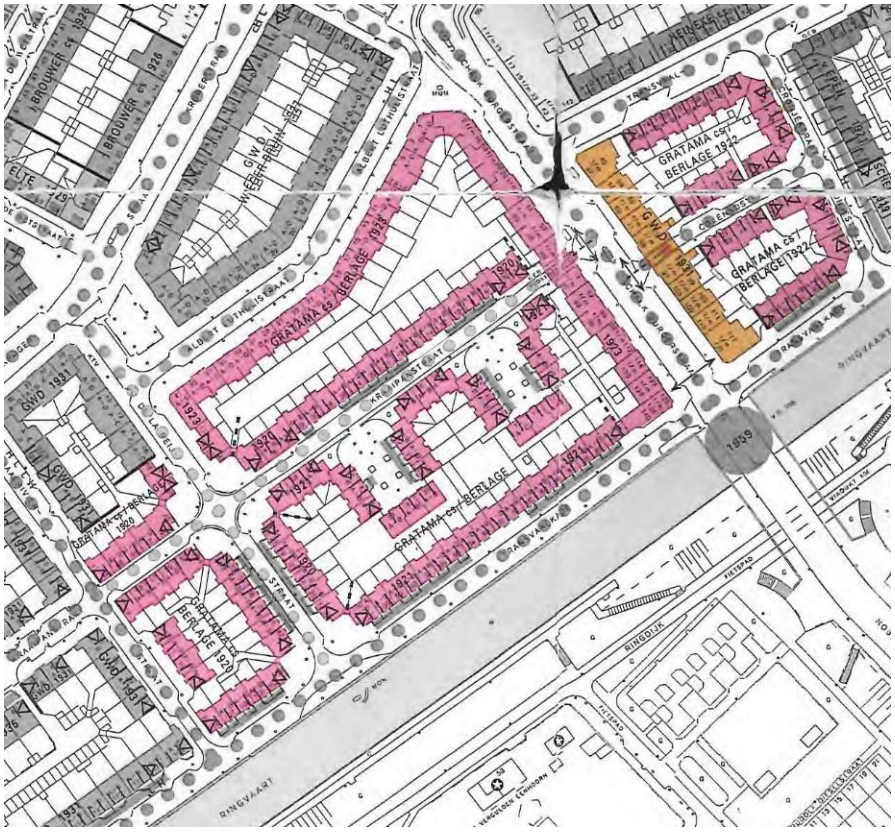
Architectonische waarden
Het complex is van belang vanwege de kwaliteit van het architectonisch ontwerp met beeldbepalende trapgevels, hoektorens en monumentale poorten van Jan Gratama en collega's en vormt het hoofdwerk in Gratama's oeuvre. Een belangrijke rol was weggelegd voor kleur in de gevelarchitectuur waardoor de ritmiek van de gevels werd versterkt en voor samenhang zorgde in de afzonderlijke onderdelen.
Door de renovatie uit 1986 heeft het complex weliswaar aan zeggingskracht verloren, maar de kwaliteit van de architectuur is zo hoog dat deze ondanks de verschraling nog steeds van grote *architectonische* waarde is.

Cultuurhistorische waarden
De Kraaipanbuurt behoort tot een van de hoogtepunten van de door de woningbouwverenigingen gerealiseerde sociale woningbouw uit het begin van de twintigste eeuw door onder meer het harmonieuze samenspel van laagbouw en hoge bebouwing waardoor het complex als een 'stadje binnen zware vestingmuren' aanvoelt. De Transvaalbuurt was een typische wijk voor arbeiders en lagere middenstand, waar relatief veel Joodse gezinnen woorden, waar Gratama het bij het Kraaipancomplex als zijn plicht zag om, anders dan de vaak eentonige arbeidersbuurten, nu 'vroolijke arbeiderswoningen' te maken met aandacht voor beweeglijkheid en kleur- en materiaalgebruik.

Bronnen en literatuur
Stadsarchief Amsterdam, Beeldbank
Stadsdeel Oost, archief Bouw- en Woningtoezicht
Het Nieuwe Instituut, Rotterdam

J. Gratama, 'Gemeentelijke woningbouw. Transvaalbuurt Amsterdam', *Bouwkundig Weekblad* 41 (1920), 19-23
H. Hinterthür, E. Bet, C. Jannink en E. van Es, *Tuindorp in detail. Werkboek voor onderhoud* (brochure z.j.)
V. Stissi, *Amsterdam, het mekka van de volkshuisvesting. Sociale woningbouw 1909-1942*, Rotterdam 2007, 320-324, 464-468

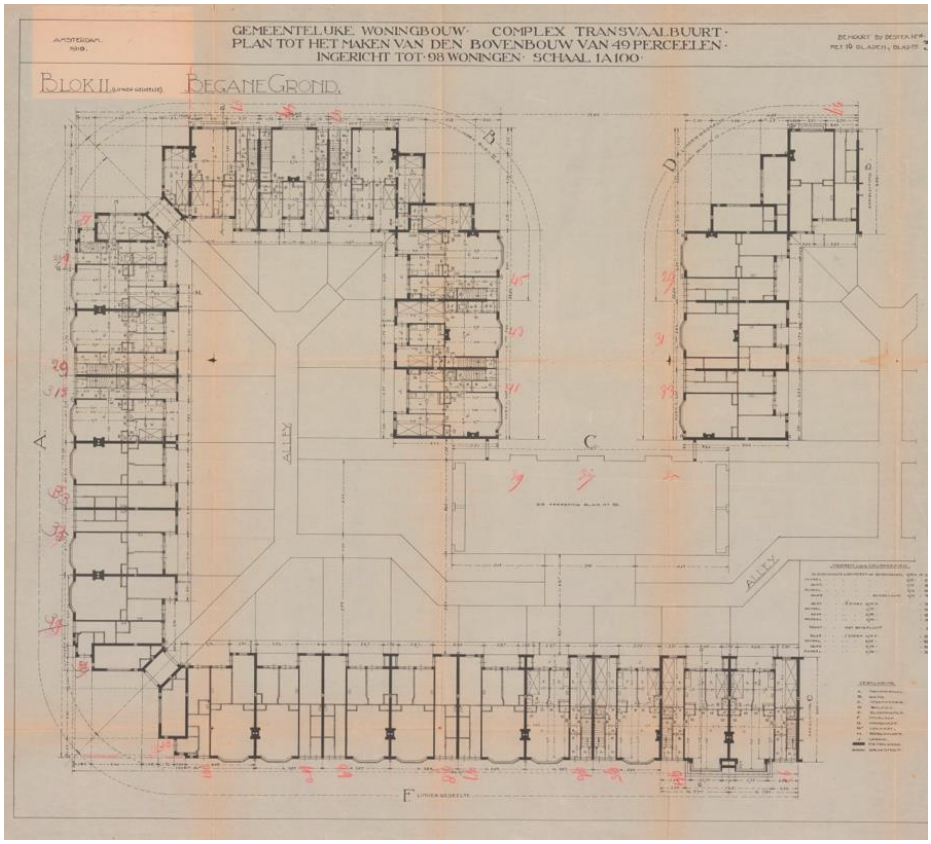
Beeldmateriaal

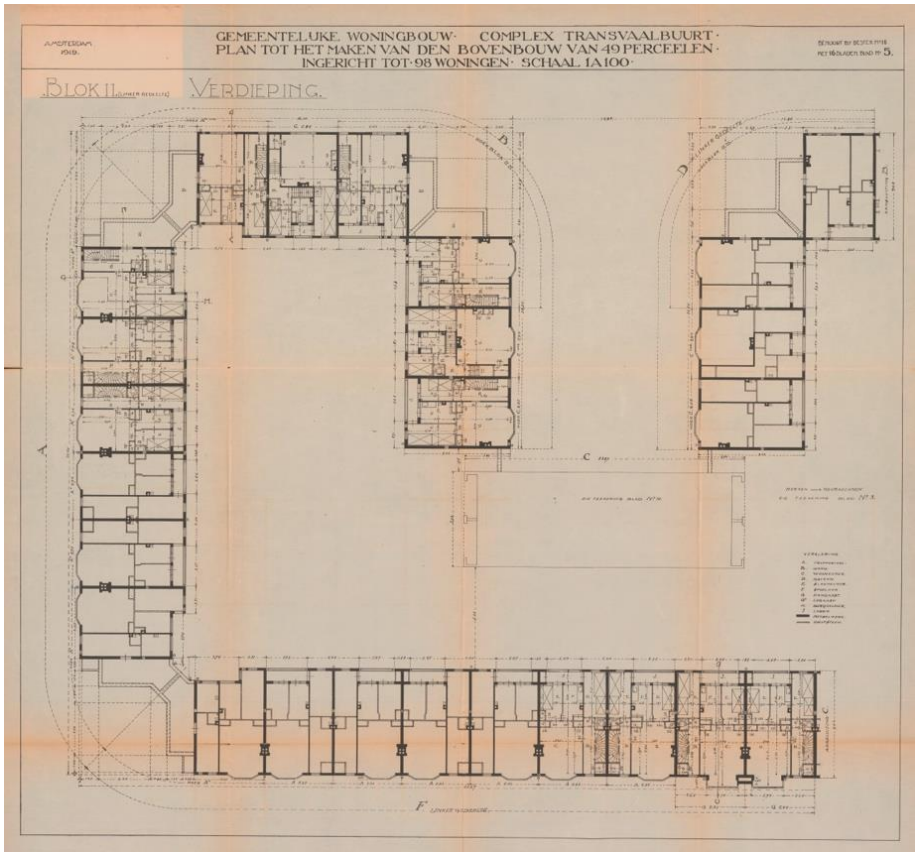
Het Kraaipancomplex is op deze plattegrond (roze en oranje) ingekleurd.

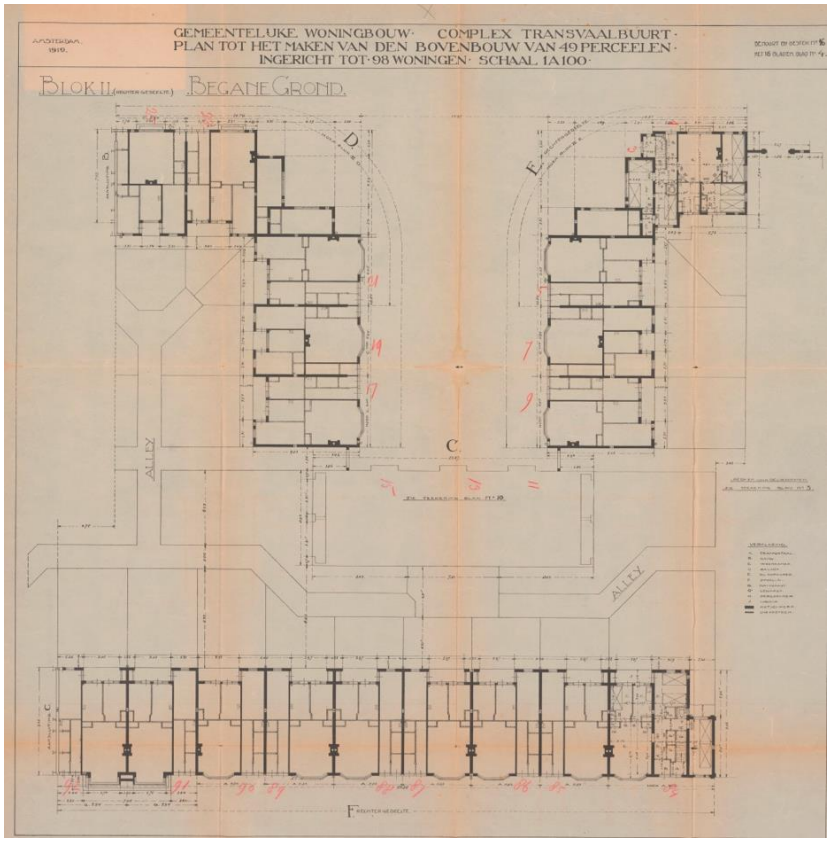
Kraaipanbuurt, met ten zuiden van de wijk de Ringvaart. Luchtfoto situatie 2023 (Data Amsterdam)

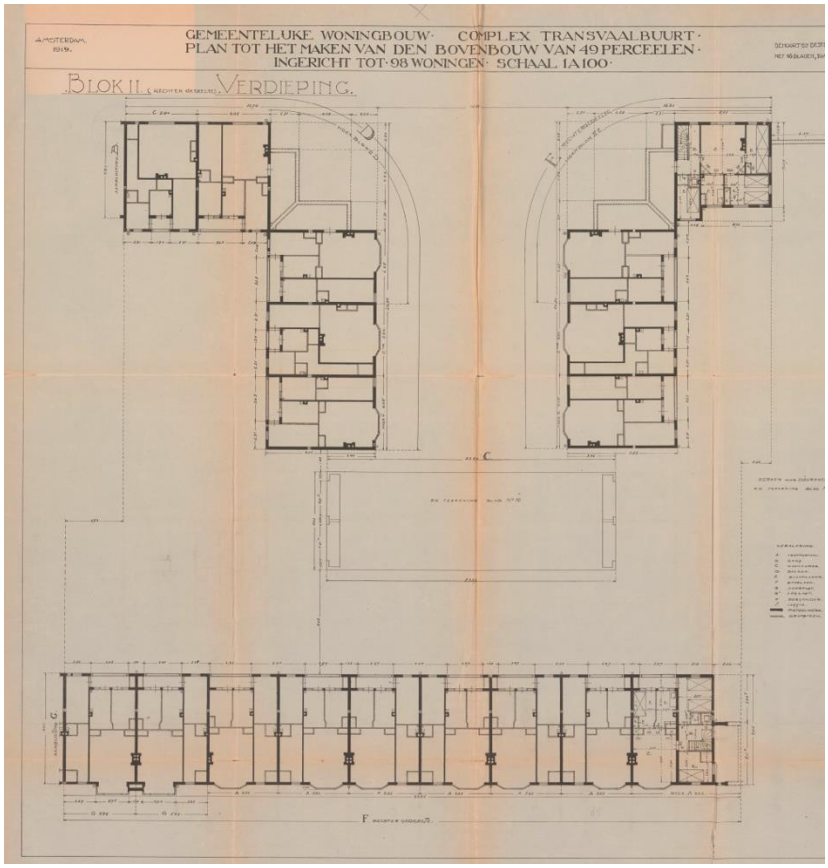
Plattegrond van de begane grond (blok 2), laagbouw

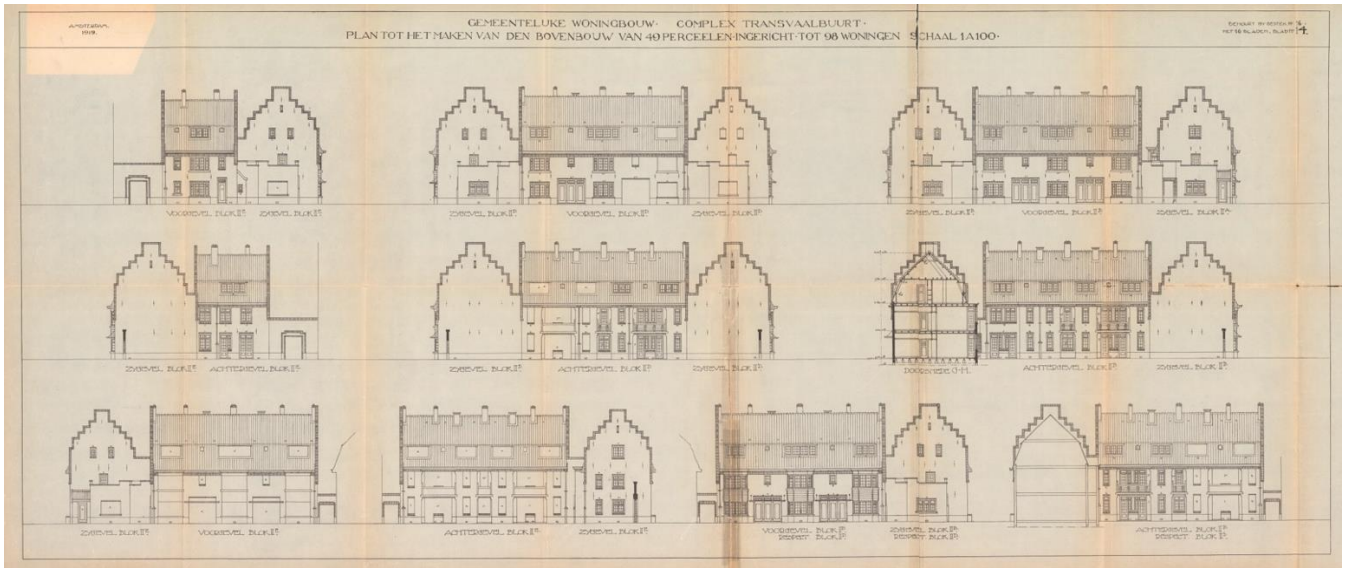
Plattegrond van de verdieping (blok 2), laagbouw

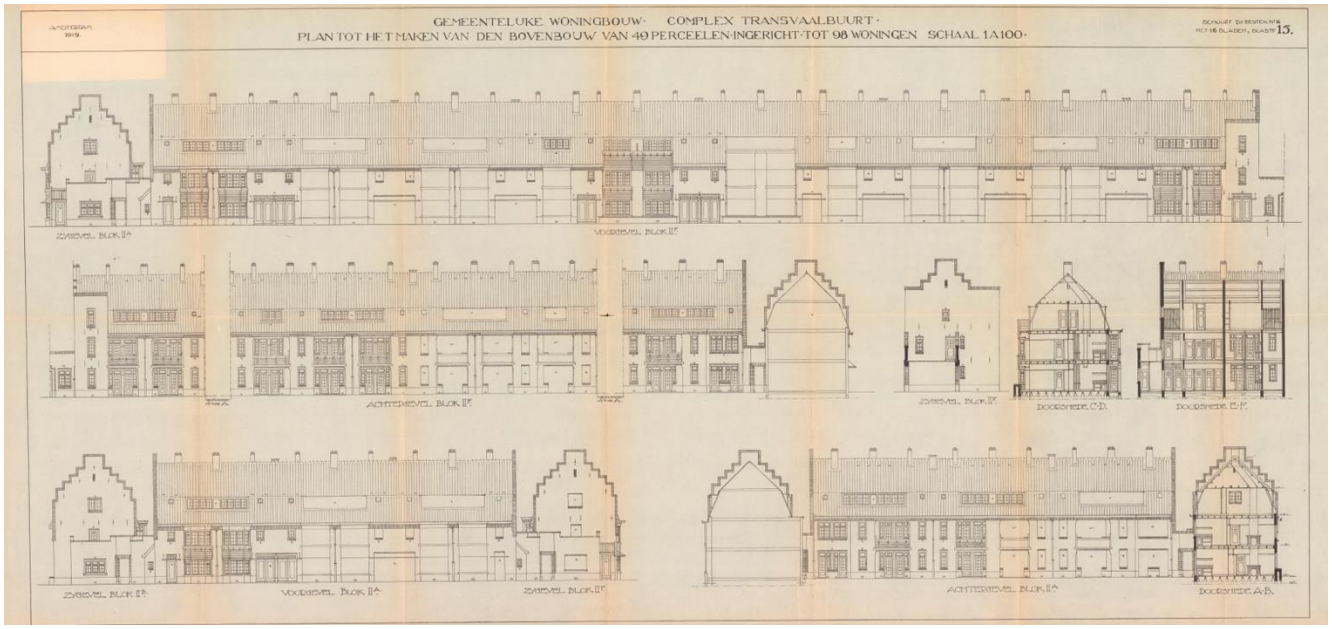
Plattegrond van de begane grond (blok 2), laagbouw

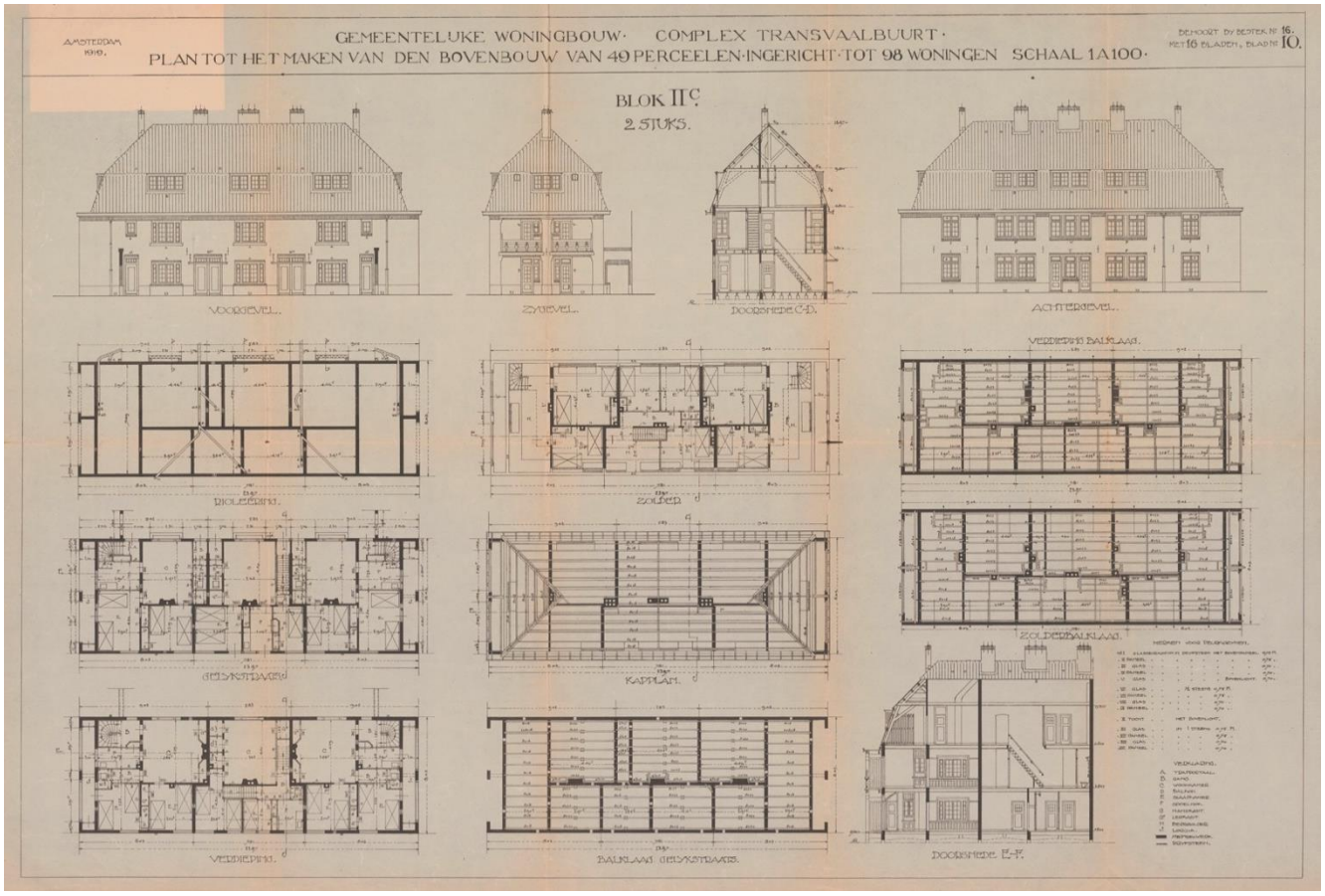
Plattegrond van de verdieping (blok 2), laagbouw

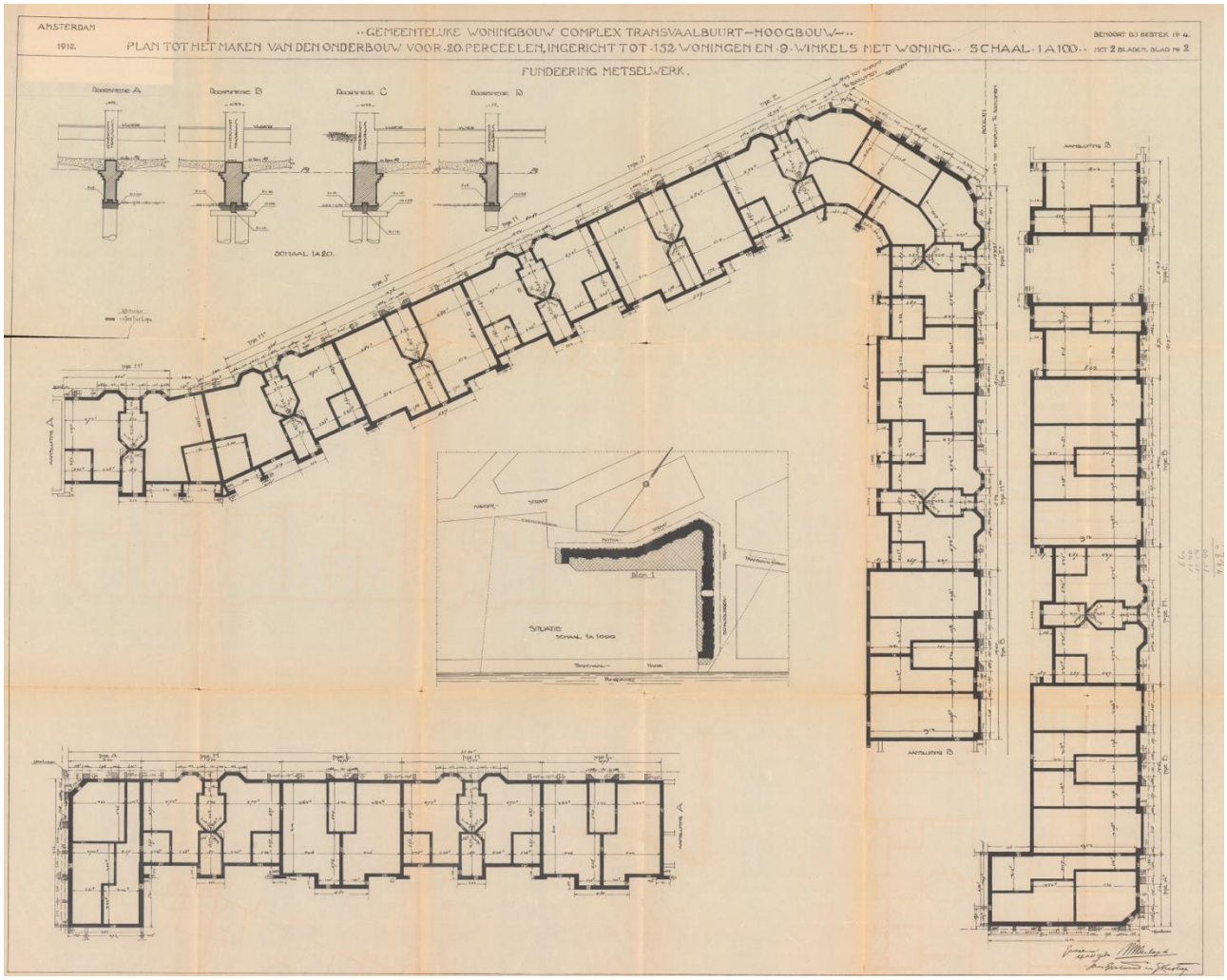
Tekeningen van de laagbouw

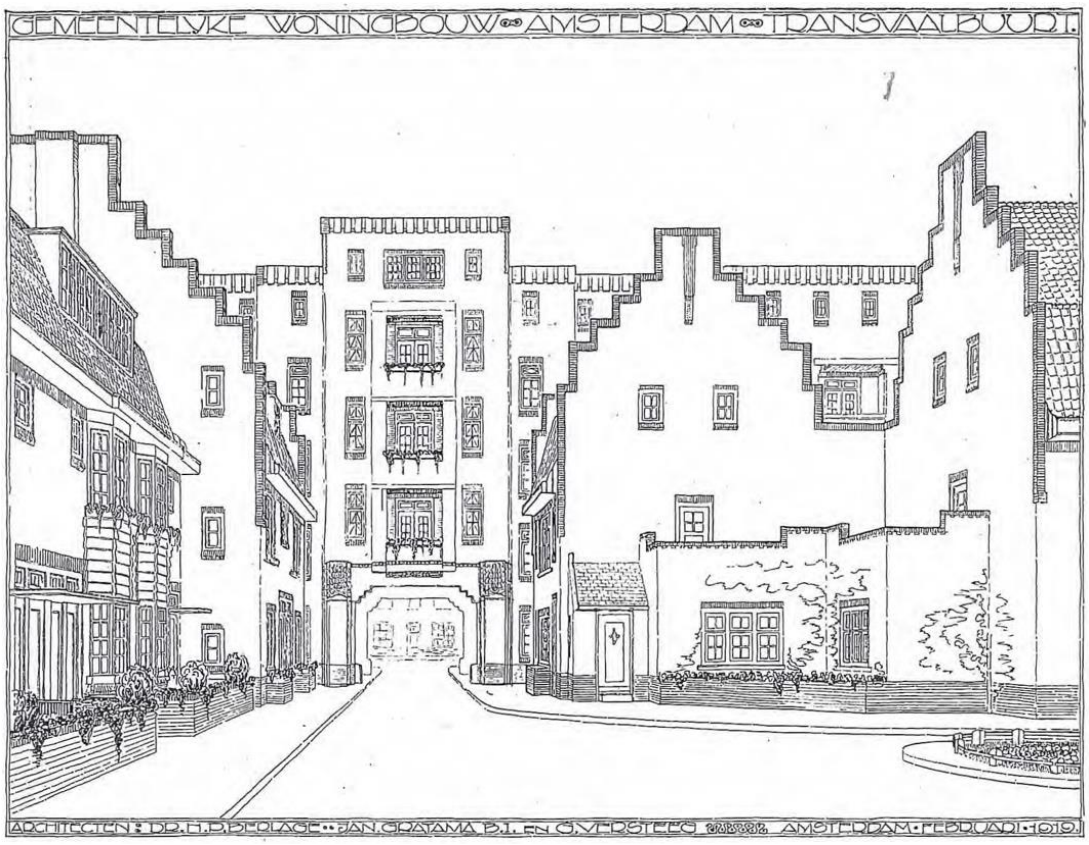
Tekeningen van de laagbouw

Tekeningen van de laagbouw

Plattegrond van de Albert Luthulistraat en Schalk Burgerstraat, hoogbouw

Op deze door Berlage vervaardigde presentatietekening is het contrast tussen de laagbouw en de schil van hoge bebouwing uitgebeeld

Hetzelfde beeld dat hierboven door Berlage is verbeeld: de Kraaipanstraat gezien richting het poortgebouw aan de Schalk Burgerstraat

Reconstructie van het oorspronkelijke kleurenschema (en de oorspronkelijke dakkapellen) door H. Hinterthür, E. Bet, C. Jannink en E. van Es (2007)

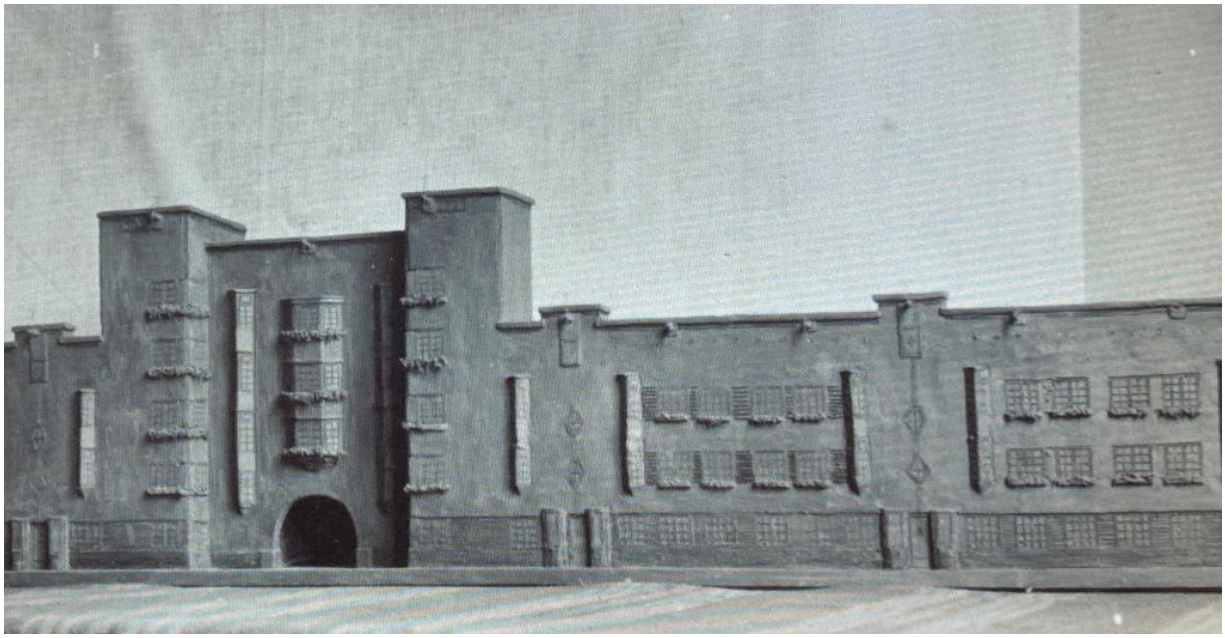
Historische foto waarop het oorspronkelijke kleurenschema is aangebracht door H. Hinterthür, E. Bet, C. Jannink en E. van Es (2007)

Het pleintje ter hoogte van de kruising van de Kraaipanstraat en de De La Reijstraat. Opname uit ca. 1925. (Herkomst Nieuwe Instituut, Rotterdam)

De La Reijstraat, gezien in de noordwestelijke richting vanuit de Kraaipanstraat naar de Krugerstraat, juli 1924 (Herkomst foto: Nieuwe Instituut, Rotterdam)

Maquette van het poortgebouw, dat het begin van de Kraaipanstraat en –buurt markeert, en belendende bebouwing aan de Schalk Burgerstraat (Herkomst foto: Nieuwe Instituut, Rotterdam)

Het poortgebouw aan de Schalk Burgerstraat, dat het begin van de Kraaipanstraat. Opnamedatum onbekend (vlak na de

oplevering?). (Herkomst foto: Nieuwe Instituut, Rotterdam)

Het poortgebouw aan de Schalk Burgerstraat (Monumenten en Archeologie, 2025)

Het poortgebouw aan de Schalk Burgerstraat met een doorzicht naar de Kraaipanbuurt. (Herkomst foto: Nieuwe Instituut, Rotterdam)

Interieur van een woning in de Kraaipanbuurt (Herkomst foto: Nieuwe Instituut, Rotterdam)

Woonkamer van een woning in de Kraaipanbuurt (Herkomst foto: Nieuwe Instituut, Rotterdam)

Keuken van een woning in de Kraaipanbuurt, Nieuwe Instituut

Straatwand aan de Schalkburgstraat

Poortgebouw aan de Schalk Burgerstraat

Onder het poortgebouw aan de Schalk Burgerstraat

Doorkijkje door de poort richting Kraaipanstraat

Woning met erker aan de Kraaipanstraat

Een hofje aan de Kraaipanstraat

De La Reijstraat gezien richting de Transvaalkade

Hoek De la Reijstraat en de Transvaalkade

Acht rechthoekige erkers aan de Transvaalkade

Transvaalkade gezien vanuit de Schalk Burgerstraat

Hoek Transvaalkade en Schalk Burgerstraat

Kruising van De La Reijstraat en de Kraaipanstraat met balkons op de laagbouw

Kraaipanstraat gezien richting het poortgebouw aan de Schalk Burgerstraat

Hoek Albert Luthulistraat en De La Reijstraat

Bocht in de gevelwand aan de Albert Luthulistraat

Torenvormig bouwvolume aan de Albert Luthulistraat

Detail venster en siermetselwerk Albert Luthulistraat

Detail venster en siermetselwerk Albert Luthulistraat

Een entree aan de Albert Luthulistraat

Hoek Schalk Burgerstraat en Albert Luthulistraat